

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Ідея створення Енциклопедії Сучасної України, до речі, вона замислювалася як ЕУ-3 і відповідно мала таку ж назву, належить Аркадію Жуковському — іноземному членові НАН України, професору Сорбони, довголітньому голові Наукового товариства імені Шевченка в Європі. Завітавши в черговий раз в Україну в середині 1990-х років, він запропонував зробити «невеличку енциклопедію на 3—4 томи як доповнення до «Енциклопедії українознавства», виданої в діаспорі в 50—80-х роках під редакцією Володимира Кубійовича. На його думку, енциклопедія мала охопити період 80—90-х років, насамперед період горбачовської перебудови та перші роки незалежності, й містити статті про всі новітні події та явища, інституції, наукові та мистецькі напрями, а також відомих людей України. На час оприлюднення ідеї про створення ЕУ-3 А. Жуковський входив до складу Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном (КНК), до якого він і звернувся зі своєю пропозицією. Планувалося видати ЕУ-3 до 80-річчя заснування Національної академії наук України (1998 р.). Перший робочий зошит (літера «А») й було підготовлено до цієї дати. Проте, як засвідчив досвід, доповнити видруковані енциклопедії (вони — завершений, самодостатній продукт) не так просто, та ми про це тоді не знали, натомість уже мали досвід співпраці з професором А. Жуковським над енциклопедичним проектом — допомагали йому з підготовкою 11-го (додаткового) тому ЕУ-2. Про Енциклопедію українознавства у цьому збірнику вміщено окрему статтю, отже, немає необхідності давати їй характеристику, однак варто зазначити, що ЕСУ, органічно поєднана з ЕУ, і створюється відповідно до засад енциклопедичної школи Володимира Кубійовича. Звичайно, досвід М. Бажана ми також використовуємо.

У процесі підготовчої роботи змінилася не лише назва, а й сама концепція енциклопедії. Остаточно від ідеї доповнення та й від назви ЕУ-3 відмовилися, коли почали отримувати відповіді на розіслані листи та анкети. Логіка зібраного матеріалу й те зацікавлення, яке виявила широка громадськість, підказували, що це має бути цілком самостійна оглядова енциклопедія із власним обсягом матеріалу, власними принципами його добору й інтер-

претації, власним науковим і творчим обличчям. А її назва мала засвідчувати, що ця енциклопедія присвячена розвитку незалежної Української держави. На нашу думку, межі української сучасності сягають принаймні початку століття, тому Енциклопедія Сучасної України має бути енциклопедією України ХХ—ХХІ ст.¹

Енциклопедія Сучасної України — у певному значенні унікальний проєкт, оскільки на сьогодні в Україні немає енциклопедій, що охоплювали б за столітній період усі сфери життєдіяльності цілої країни. З історичного погляду ХХ століття — надзвичайно цікавий і важливий період: це і час відновлення української державності в 1918 році, і її втрата, і об'єднання українських земель, і, нарешті, Незалежність 1991 року та становлення сучасної держави — України. Відновлення державності покликало до життя низку нових інституцій, на політичній арені з'явилися нові партії, рухи, об'єднання. Прийшло нове покоління науковців, митців, політичних і громадських діячів, спортсменів тощо. Про все це редакція вирішила зібрати матеріали, систематизувати й науково опрацювати їх. Такий значний часовий період, а тим паче насичений небуденними подіями, цілком заслуговував на відбиття в енциклопедії, окрім того, частина матеріалу, що була вже представлена в ЕУ, а також в Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ), потребувала доповнення, виправлення, об'єктивного висвітлення. Професор А. Жуковський, який добре орієнтувався в ситуації в Україні, наполіг, щоб проєкт ЕСУ виконували науковці НАН України, а координаційний центр знаходився не у Львові, як бажав того О. Романів, а в Києві. Усе це й зумовило створення спочатку в рамках згаданого КНК Координаційного бюро ЕСУ, яке 1998 року відповідно до постанови Президії НАН України набуло статусу самостійної юридичної особи, а від 2005 року було реформовано в Інститут енциклопедичних досліджень НАН України².

Якщо порівнювати Енциклопедію Сучасної України з попередніми українськими енциклопедичними виданнями, то насамперед варто наголосити на відсутності ідеологічних і партійних пріоритетів, особливо це стосується порівняння з УРЕ, і широтою охоплення різних сфер буття в Україні. Друга особливість відрізняє ЕСУ як від УРЕ, так і від ЕУ, в якій до того ж нерівномірно представлено матеріал з різних регіонів України (гірше центральні та східні її частини порівняно із західними).

При обговоренні концепції ЕСУ постало питання принципів добору «героїв» статей. Енциклопедисти розрізняють формальні та неформальні критерії відбору, без наявності першого неможливо творити енциклопедичний продукт, а другий не позбавлений суб'єктивності. Оскільки Головна редакційна колегія прийняла рішення, що ЕСУ має базуватися на принципах об'єктивності, неупередженості та всебічності у висвітленні того чи іншого

¹ Передмова // Енциклопедія Сучасної України. — Т. 1: А. — К., 2001.

² Яцків Я.С., Железняк М.Г., Ізогова І.Ю. Наука і культура України: долаючи кордони / Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ. — К., 2014.

явища, події, діяльності особи, то критерієм відбору для вміщення останньої в реєстр ЕСУ є реальний внесок особи у сферу її професійної діяльності — чи то в науку, чи в літературу, політику, спорт тощо. Відбір персоналії на експертній основі, коли визначальними є наукові та творчі здобутки, особливо важливий у нашому суспільстві, адже часто популярність чи навіть цитованість тієї чи іншої особи зумовлена її «розкрученістю». Звісно, час усе розставить на свої місця, однак, творячи енциклопедію про сучасність, редакція має виявляти гнучкість, повинна бачити серед загалу значне, вагоме й «відсівати» перехідне, пересічне, одноденне. Ті чи інші формальні критерії не може ігнорувати жодна енциклопедія, але елементарна справедливість і здоровий глузд підказують, що вони не повинні бути абсолютними. Укладачі ЕСУ прагнуть належно оцінити внесок в українське життя, у науку й культуру не лише тих, хто вже отримав офіційне визнання, а й молодих діячів та митців, які вже сьогодні визначають плідні новаторські тенденції, за якими — майбутнє. Головна редакція керується єдиним критерієм — представити події, факти, організації, персоналії в правдивому світлі, бути якнайбільш об'єктивною.

Початок будь-якої енциклопедії — це створення її словника, або реєстру, якому, зазвичай, передує вироблення та усталення концепції. Укладачі та автори ЕСУ коротко заманіфестували її так: ЕСУ — це загальна універсальна енциклопедія про Україну ХХ—ХХІ століття в особах, інституціях, поняттях. Вона охоплює всі сфери буття України — від географічного положення, природи, історії, політичного устрою, економіки й промисловості, науки, культури, мистецтва, літератури до спорту й молодіжної субкультури. Особливо широко представлені персоналії. Такий антропологічний характер ЕСУ не випадковий: для редакції кожна творча особистість — цінність. Кілька слів про реєстр ЕСУ, що містить не лише персоналії, а й загальні статті. Відбір останніх зумовлений характером, типом енциклопедії, від цього залежить і повнота видання, неабияку роль відіграє реєстр і в утвердженні, кодифікації термінології. Масштабну роботу здійснила редакційна колегія ЕСУ укладаючи словник, який налічує 150 тисяч позицій. Але оскільки Енциклопедія Сучасної України охоплює не лише ХХ, а й ХХІ століття, то доводиться по-всякчас доповнювати реєстр не лише новими іменами, а й новими поняттями, науковими напрямками, інституціями, підприємствами, партіями, громадськими організаціями тощо. Чимало проблем виникає з «плинністю» інформації, численними перейменуваннями, змінами підпорядкування, форм власності, які притаманні суспільству з перехідною економікою.

Замовлення статей та збір інформації є не менш важливою ланкою підготовки енциклопедичного видання. В ЕСУ цю справу організовано так, як і в редакціях попередніх українських енциклопедій — в ЕУ та УРЕ. Наприклад, інформацію про науковців редакція збрала, звернувшись до навчальних та наукових закладів з проханням подати списки докторів наук, що працювали в них від часу заснування закладу. Фактично всі установи відгукнулися, надавши таку інформацію, окрім того, було призначено коорди-

натора, з яким редакція співпрацює в питаннях підготовки статей, доповнення та уточнення, оновлення списків. Однак і тут укладачі ЕСУ зіткнулися з низкою проблем, адже багато вишів та академічних інститутів не мали на час нашого звернення опублікованої історії своїх закладів, у багатьох не були належним чином упорядковані архіви. Особливо в перші роки праці над ЕСУ відчувався брак інформації в наукових колективах про своїх колег-попередників. У Радянському Союзі науковці, люди творчих професій досить часто змінювали місце проживання та праці, частина з них переїздила у великі наукові чи навчальні центри, «выкачка мозгов и талантов» з республік у центр Союзу — Москву чи Ленінград — досить добре прослідковується на долях талановитих людей у ХХ столітті. Іноді доводиться здійснювати значну пошукову роботу для встановлення точних дат життя, назв основних друкованих праць, адже до останніх десятиліть персональні бібліографічні чи біобібліографічні покажчики мав лише незначний відсоток науковців³.

За часів незалежності з'явилося чимало видань типу «Хто є хто?», що, безумовно, полегшило роботу, також видано низку довідників енциклопедичного характеру, в яких у тій чи іншій формі представлені здобутки провідних науковців вишів України та академічних інститутів. Такі видання — це не лише реєстр наукових працівників, а й можливість представити суспільству здобутки академічної та вузівської науки. Нові суспільні відносини, що розвиваються в Україні від початку 90-х років, зумовили не лише створення нових навчальних закладів, а й породили конкурентну боротьбу за майбутнього студента. Сучасним вишам, на відміну від радянських, коли проблемою для багатьох були великі конкурси, довелося зайнятися просуванням своїх послуг на ринку освіти. Не останнім аргументом для абітурієнта на користь вибору ним навчального закладу стала наукова база вишу, наявність відомих науковців серед професорсько-викладацького складу, традицій, наукових шкіл тощо. Керівництво багатьох вузів, розуміючи це, розпочало створювати іміджеві видання про історію й сучасність свого закладу.

Одне з важливих питань, що виникло при підготовці ЕСУ, — це обсяг статей-персоналій. Вони не можуть бути однаковими, адже внесок різних людей в ту чи іншу галузь науки чи культури, суспільного життя різниться.

ЕСУ відкрила плеяду раніше замовчуваних особистостей або показала ті грані їхньої творчості, що мало висвітлювалися. Відомо, що про осіб, які зазнали репресій, в радянських енциклопедіях переважно не згадували. А це тисячі не лише науковців, а й митців, письменників, громадських й політичних діячів, яким не дала комуністична влада зреалізувати свій талант, застосувати свої знання, більше того — позбавила їх життя або перетворила його на справжню муку. Нині є сотні публікацій про цих людей, але коли редакція розпочинала працю над ЕСУ, ці імена були маловідомі, їхній вне-

³ Див. статтю М.Г. Железняка, Л.М. Гутник, Т.А. Галькевич «Персональні біографічні та бібліографічні посібники науковців України: сучасний стан і проблеми», вміщену в книзі «Науковці України ХХ—ХХІ століть. Метабібліографія» (К., 2010).

сок в українську науку, культуру, громадське життя ще потребував адекватної оцінки. Ми ж намагалися не пропустити жодної значної постаті з українського наукового, культурного, господарського, політичного життя.

У будь-якій енциклопедії персоналії займають відчутний відсоток статей, однак, окрім них, залежно від концепції видання, є певна частина гасел, що присвячена поняттям, географічним об'єктам, адміністративним одиницям, установам, підприємствам, галузям промисловості та сільського господарства, науковим напрямам, політичним та громадським рухам, засобам масової інформації тощо. В ЕСУ вміщуємо інформацію про всі області, міста, райони, селища міського типу, навіть про деякі села, що відіграли відчутну роль в історії України.

У статтях про міста, окрім їхньої історії, подаємо відомості про промисловість, сільське господарство, наукові та навчальні заклади, музеї, культові споруди, пам'ятки тощо. Матеріал, зібраний про населені пункти України, містить багато цікавої інформації, а іноді й маловідомі факти. На жаль, не всі знають (або мало знають) про унікальні природні об'єкти, пам'ятки архітектури, історичні споруди, експонати (оригінальні полотна відомих художників, артефакти з археологічних розкопок), що є не лише в центральних, а й місцевих краєзнавчих музеях в різних регіонах нашої країни.

Специфіка ЕСУ — і в її україноцентричному характері. Це, власне, універсальна українознавча енциклопедія, тому будь-яка загальна стаття мусить бути «прив'язана» до України. Наприклад, у статті «Кібернетика» лише коротко подано інформацію про цей науковий напрямок, історію його розвитку та найвідоміших науковців галузі, основну ж частину статті присвячено розвитку кібернетики саме в Україні, дослідженням широкого кола проблем кібернетики саме українськими науковцями. Так і з іншими статтями про поняття, події та навіть країни. До статей про зарубіжні країни обов'язково вміщуємо відомості про українців, місця їх компактного проживання, їхні установи, організації, видання. В ЕСУ подано статті не лише про відомих осіб української діаспори, а й про представників інших націй з різних країн, які досліджували чи нині досліджують широке коло питань української історії та сьогодення. Це й літературознавці, і перекладачі класиків української літератури, зокрема Тараса Шевченка, й археологи, історики, етнографи, мовознавці, кінознавці, політологи та ін. фахівці.

ЕСУ добре ілюстрована. За незначним винятком, статті-персоналії містять світліну, загальні статті, окрім фото, — схему, таблицю, а статті про області та райони — ще й карту. Іконографічний матеріал редакція трактує як продовження поданої в статті інформації. Кожний том містить кольорову вклейку на 24—32-х сторінках. Чимало уваги укладачі ЕСУ приділяють питанням бібліографічного забезпечення статей. Зазвичай, кожна загальна стаття містить пристатейну літературу.

Енциклопедії створюються довго, необхідна значна підготовча роботи та добра джерельна база. Певною мірою редакція ЕСУ працює паралельно над виданням ЕСУ та створенням Баз даних, вона знаходиться на елект-

ронних носіях, що дозволяє швидко групувати інформацію за галузями, авторством, датами. Це відкриває широкі можливості для підготовки різноманітних галузевих, регіональних енциклопедій та словників. Базу даних ЕСУ використано при виданні спільно з Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського НАН України довідника «Наукові бібліотеки України» (К., 2004), а також книг «Імена України в космосі» (Л., 2003), «Жінки-вчені Києва» (К., 2003). Уперше матеріали ЕСУ було використано 1997 року при виданні редакцією ЕСУ разом із співробітниками історико-архівного управління Міністерства закордонних справ України енциклопедичного довідника «Дипломатія сучасної України». Це було своєрідне опробування матеріалів для публікації в Енциклопедії. Статті, вміщені у довіднику, ввійшли, звичайно, з певними змінами та доповненнями до низки томів ЕСУ. Чому було обрано розділ «Дипломатія» для створення такого «пробного» енциклопедичного видання? Перш за все тому, що цей напрямок, за винятком окремих персоналій, фактично не представлений в ЕУ-2 та УРЕ. Окрім того, таке видання, на думку укладачів довідника, певною мірою мало б заповнити інформаційну прогалину про тогочасний стан дипломатичної служби в Україні, бо тоді ще не існувало цілісного видання про основні напрямки зовнішньої політики нашої держави та її дипломатів. Методичні розробки та рекомендації ЕСУ щодо створення енциклопедичних видань й частина статей були використані при підготовці чотиритомного Тернопільського Енциклопедичного Словника.

До складу редакційної колегії ЕСУ входять відомі в Україні та світі науковці, мистецтвознавці, громадські діячі. Тематичні відділи ЕСУ очолюють визнані авторитети своєї галузі. У підготовці статей до ЕСУ в різний час було задіяно понад 3000 авторів, переважна більшість яких — доктори та кандидати наук, серед них такі авторитетні дослідники у своїх галузях, як О. Астаф'єв, В. Борисенко, С. Брауде, Л. Брюховецька, В. Буркат, В. Войтенко, І. Гамкало, Ю. Глеба, Є. Головаха, М. Голубець, Д. Горбачов, Д. Гродзинський, Ю. Грот, Ю. Губський, І. Дзюба, В. Драга, А. Жуковський, М. Жулинський, Р. Зорівчак, М. Ільницький, Я. Ісаєвич, Н. Клименко, Л. Крушельницька, С. Кульчицький, В. Лісовий, Д. Макаренко, О. Маринич, М. Мельник, О. Мишанич, В. Наулко, О. Немкович, В. Отрошенко, В. Панченко, Б. Патон, В. Пилипенко, Л. Пиріг, Г. Півторак, М. Попович, Ю. Ранюк, О. Романів, І. Сергієнко, Ю. Станішевський, М.Стріха, О. Федорук, Б. Фільц, Я. Яцків. Багато з них є авторами від першого тому (а нині вже видано 15 томів ЕСУ), не можна уявити ЕСУ без статей Г. Самойленка з Ніжина, Т. Сулятицького з Чернівців, Т. Пустовіта та В. Ханка з Полтави, Г. Зленка та Т. Басанець з Одеси, братів Б. та К. Хоменків і А. Подолинного з Вінниці, М. Костриці з Житомира, Ю. Бірюльова, Л. Зашкільняка, М. Литвина, К. Науменка зі Львова, Л. Богданової, Л. Тверської та Т. Шпаковської з Дніпропетровська, О. Єпіфанової та О. Хорунжої з Луганська, Є. Мірошниченка з Миколаєва, В. Чирви з Сімферополя та багатьох інших поважних авторів. Саме завдяки їхньому ентузіазмові, допомозі, жертвності твориться ЕСУ. Якщо говорити про авторів з діаспори, то, окрім

А. Жуковського, з ЕСУ активно співпрацюють українці зі Словаччини: М. Мушинка, М. Неврлий, Л. Бабота, В. Грешлик. Від перших томів ЕСУ її автором є М. Василик з Аргентини, О. Борушенко з Бразилії, Р. Сенькусь, А. Макух, Л. Жук та С. Ільницький з Канади. Писали для нас і Л. Рудницький, і Р. Сербин, і В. Ревуцький, і М. Шафовал. Багато статей із релігійної тематики підготував А. Баб'як з Італії. У Польщі маємо надійних авторів — С. Заброварного, Ю. Гаврилюка, О. Колянчука. Значну кількість вагомих статей до ЕСУ написали В. Чумаченко з Краснодару, В. Черномаз з Владивостока, Ю. Барабаш з Москви, Т. Лебедінська з Санкт-Петербурга. У справі підготовки ЕСУ допомагають керівник Інституту енциклопедичних досліджень АН Молдови К. Манолаке, головний редактор Грузинської енциклопедії З. Абашидзе, польський славист Б. Бакула, викладач Гомельського університету В. Лебедева та інші. На жаль, деякого з названих авторів ЕСУ вже немає з нами, але їхніми статтями ще довго користуватимуться читачі, підтверджуючи тим самим відому тезу, що людина живе доти, доки її пам'ятають, доки користуються плодами її розуму чи рук.

Від кінця 2014 року Інститут енциклопедичних досліджень НАН України створив онлайн-версію «Енциклопедію Сучасної України», це сайт (**esu.com.ua**), де зібрані статті з усіх видрукованих на сьогодні 15 томів ЕСУ.

Онлайнова ЕСУ — це вихід на якісно новий рівень та підвищення ефективності видання шляхом інтерактивної взаємодії не лише з авторами, а й з читачами, для котрих важливим є безпосередній діалог із працівниками Інституту, які є авторитетами у своїй справі, обмін досвідом через офіційну сторінку ЕСУ в Facebook у режимі реального часу⁴.

⁴ Железняк М.Г., Кацалап Р.Г. Онлайн-версія Енциклопедії Сучасної України: до початку реалізації проекту // Енциклопедичний вісник України. — 2015. — Число 6–7. — У друці.